

НАУКОВИЙ СЕМІНАР

УДК 821.161.2.09 І.Франко:[140:2]

<https://doi.org/10.33402/zuz.2023-19-212-217>

Ігор МЕДВІДЬ

*заступник директора з наукової роботи
Львівського національного літературно-меморіального*

музею І. Франка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5777-8444>

e-mail: igor.medvid@ukr.net

«ПРОРОК ЧИ ЄРЕТИК? РЕЛІГІЙНИЙ СВІТОГЛЯД ІВАНА ФРАНКА ТА ЙОГО ВЗАЄМИНИ З ДУХОВЕНСТВОМ». ПРЕЗЕНТАЦІЯ КНИЖКИ

У Львівському музеї історії релігії 18 жовтня 2023 р. відбувся науковий семінар відділів нової історії України та української літератури Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України спільно з Інститутом релігієзнавства – філія Львівського музею історії релігії, який організувала Ірина Орлевич. У межах семінару виступив кандидат історичних наук, заступник директора з наукової роботи Львівського національного літературно-меморіального музею Івана Франка Ігор Медвідь із презентацією своєї монографії «Пророк чи єретик? Релігійний світогляд Івана Франка та його взаємини з духовенством».

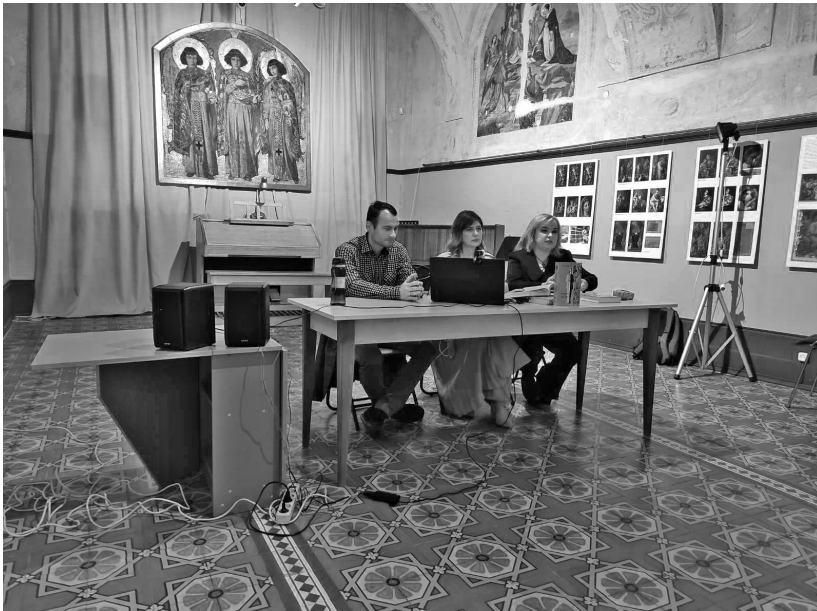
Ця книжка має витоки у дисертації, яку я написав та захистив у Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Робота над нею тривала упродовж 2012–2017 рр. У 2019 р. я отримав річний дослідницький грант від фонду «Повір у себе». Від дисертації у книжці залишився лише кістяк, приблизно зо 30 %. Книжка удвічі більша за дисертацію й суттєво перероблена. Я закінчив роботу над нею наприкінці 2020 р., а до квітня 2021 р. написав вступ. Однак через фінансові проблеми видання відтермінували. Верстання планували розпочати 24 лютого 2022 р. Пригадую, як напередодні разом із директором видавництва Українського католицького університету (УКУ) Володимиром Нетаким, технічним редактором Ростиславом Рибчинським та верстальником Віктором Мартинюком, який був на телефонному зв'язку, обговорювали деталі майбутньої книжки. А тоді наступив ранок 24 лютого, який змінив плани не лише мені, а й усім українцям.

Назва видання зумовлена кількома причинами. По-перше, вона має бути комерційно привабливою та зацікавлювати. Куди більше людей зверне увагу на книжку «Пророк чи єретик?...», аніж якщо її назвати так, як називалася дисертація, – «Характер та еволюція релігійних поглядів Івана Франка на прикладі ставлення до Греко-Католицької Церкви». По-друге, я хотів, щоб назва теж апелювала до праці мого наукового керівника професора Ярослава Грицака «Пророк у своїй Вітчизні. Іван Франко і його спільнота», який є, до речі, автором передмови до цієї книжки. По-третє, книжка не тільки про І. Франка, а й про тогочасне суспільство і про

рецепцію поета у цьому суспільстві. Якщо для одних він був пророком, то для інших – єретиком.

Мабуть, чи не кожен пророк приречений бути в очах свого суспільства, у певному сенсі, єретиком. Адже він знає більше, міркує глибше й бачить далі. Він не вписується у звичні межі конкретного соціуму та часу. Ба більше, він порушує усталені канони. У цьому талановитий поет і справжній пророк дуже схожі. Поезія загалом має щось схоже з релігією. Обидві намагаються передати досвід, який складно описати, а можна лише відчувати й переживати. Якщо ж немає цього відчуття й пережиття, то будь-які штучні спроби його передати перетворюються у графоманство – у випадку поезії, та у фарисейство – у випадку релігії. Оскільки це відчуття й пережиття надто інтимне, воно неминуче виходить поза усталені канони й перетворюється на ересь. За спогадами франкознавця Богдана Тихолоза, його викладач, літературознавець та поет Микола Ільницький на одній зі своїх лекцій якось сказав: «Великий поет завжди трохи єретик». А й справді, поет не може писати живу й вартісну поезію, якщо його обмежують певні рамки. Поет мусить або мати власний інтимний зв'язок із Богом, або не мати його взагалі. І природно, що цей зв'язок не буде зрозумілий багатьом, а особливо – тим, хто стоїть на сторожі релігійних традицій та догм. Адже ці вартові мають завдання оберігати й захищати, що є їхнім покликанням. Натомість існує інший тип релігійності, який передбачає відкритість, пошук і примноження. Щоб пуститися у мандрівку, треба не боятися залишити те, що вже є, адже неможливо мандрувати з горою накопичених скарбів. Різні ролі й завдання спричиняють те, що вартові-зберігачі й мандрівники-шукачі можуть не розуміти одні одних.

Питання Франкової релігійності та його взаємин із духовенством було тривалий час дуже заідеологізованим, що перешкоджало об'єктивному дослідженню та появі виваженої, незаангажованої книжки на цю тему. Оскільки радянський режим

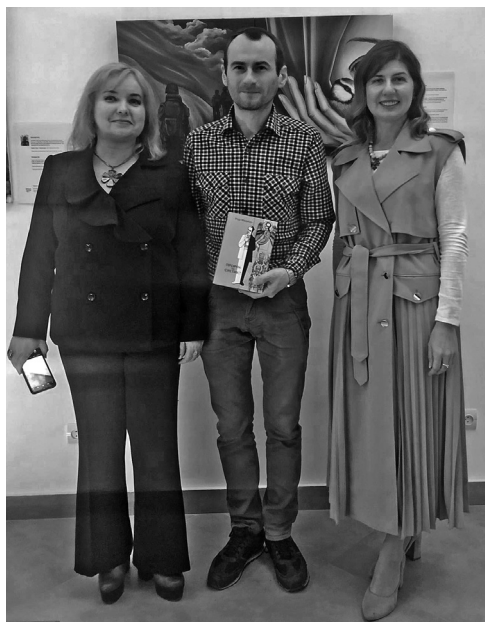

Автор книжки – Ігор Медвідь, модератори – Алла Швець та Ірина Орлевич

активно промував атеїзм та боровся зі всякого роду релігійністю, то чому б не вписати І. Франка у радянський історичний наратив, зобразивши революціонером-атеїстом, який поборював клерикально-буржуазно-націоналістичні кола?! За поетом закріпився статус атеїста, матеріаліста й запеклого антиклерикала. І всі як один дослідники були змушені писати більш-менш у межах цього ідеологічного дискурсу. Назви тогочасних праць нагадували пропагандистські штампи: «Іван Франко в боротьбі проти релігії, церкви і Ватикану», «Іван Франко – гнівний викривач українського буржуазного націоналізму та клерикалізму», «Іван Франко – видатний атеїст-просвітитель», «На захист атеїстичної спадщини геніального сина народу». Характерною рисою праць радянських авторів була адаптація поглядів І. Франка на Церкву та релігію відповідно до офіційної комуністичної доктрини. Якщо певні погляди поета не відповідали цій доктрині, то їх або замовчували, або представляли, як недостатнє розуміння мислителем «справжньої» суті релігії.

Слід зауважити, що для багатьох авторів радянської історіографії було притаманним виривати цитати з історичного контексту та вставляти їх у сучасний авторам ідеологічний контекст. Суттєвим недоліком радянської історіографії було те, що І. Франка досить часто розглядали як статичного. Не було показано ні змін його філософських та ідейно-політичних поглядів, ані зміни акцентів у його художніх творах, ані його життєвих вагань. Автори доводили, що поет протягом усього свого життя був послідовним атеїстом і борцем проти релігії та духовенства.

Контрдискурс до радянського офіційного дискурсу міг існувати лише в українській діаспорі у т. зв. Західному світі. На протипагу радянській історіографії немало представників української діаспори намагалися довести, що І. Франко був віруючим. Тут варто назвати такі праці, як «Віруючий Франко» та «Релігія в житті і творчості

Зліва направо: Ірина Орлевич, Ігор Медвідь, Алла Швець

І. Франка» Ярослава Гриневича, «Великий каменярь (життя й заслуги Івана Франка)» Володимира Дорошенка та статтю о. Івана Музички «Іван Франко – українському народові невідомий християнин».

Характерною особливістю діаспорної апологетичної історіографії є її полемічна спрямованість: дослідники намагалися показати хибність радянської історіографії та змінити образ Франка-атеїста, який функціонував у СРСР й подекуди серед української діаспори. Вага Франкової постаті та його творчої спадщини створювала ситуацію, коли автори виступали не з позиції науки, а з позиції ідеології. Наприклад, як доказ релігійності поета розглядали його національну позицію і працю для українського народу. Формула Готфріда Гердера (Johann Gottfried Herder): «Народ є творінням Божим. Отже, служіння народу є служінням Богові». У дослідників-апологетів І. Франко постає патріотом-націоналістом,

який є уособленням різних чеснот. Вони переконували, що він прихильно ставився до священників, а якщо і критикував їх, то лише заслужено – за їхнє русофільство або за недостатню любов до Батьківщини та народу.

Політика свідомого перекручування та цензурування української історії не могла не залишити свого сліду. Коли після завершення кількадесятилітнього періоду радянської цензури українці отримали можливість вільно говорити про свою історію, деякі дослідники впали в іншу крайність. На прикладі І. Франка це проявлялося у намаганні будь-що зруйнувати міф Франка-атеїста і представити його якомога більш віруючим. І така реакція цілком природна та зрозуміла. Втім, поступово українці зростають у свободі, позбуваються своїх минулих травм, що сприяє більш виваженішому погляду на власне минуле.

У першому розділі книжки я хотів помістити Франкову релігійність у контекст викликів часу, які стояли перед Греко-Католицькою Церквою та українським національним рухом. У деяких середовищах греко-католиків Галичини існує уявлення про те, що Греко-Католицька Церква здавна була фундаментом, на якому базувалася українська національна ідентичність у цьому регіоні. Як і будь-який стереотип, частково це уявлення має правдиве зерно, але водночас є дещо спрощеною версією того, що відбувалося у Галичині, зокрема у період життя І. Франка. Непроста історія поєднання національного та соціального чинників із релігійним, власне, і є одним із ключів, що допомагає нам краще зрозуміти складну еволюцію релігійного світогляду поета.

Греко-Католицька Церква, така, яку ми на сьогодні знаємо, є значною мірою продуктом реформ та діяльності митрополита Андрея Шептицького. Саме він задав вектор розвитку Церкви. У часи І. Франка вона перебувала на роздоріжжі, вагаючись між своєю західною та східною ідентичностями, між національним партикуляризмом та християнським універсалізмом, між традиційністю та модерністю. Для ширшого українського національного проекту релігія була радше проблемою, аніж будівничим матеріалом. Вона розділяла і так розділених кордоном та ментальністю українців. Православ'я ризикувало втягнути українців у ширший російський імперський проект. А унія суперечила головному національному міту українців – козацькому міту. Міту уявлення про козаків як про ідеальних лицарів, які захищають народ від національного, релігійного і соціального гніту. Відмова від опори будівництва нації на релігійному фундаменті посилювалася модою на соціалізм, позитивізм та раціоналізм.

Другий розділ книжки присвячений питанню персональної релігійності І. Франка, яке було й залишається однією з найбільш контроверсійних проблем у франкознавстві. Попри дихотомічну назву, пошук відповідей на питання, чи був поет віруючим, чи атеїстом, спонукають мене давати далеко не дихотомічну відповідь. Я намагаюся розглядати релігійність як спектр. Це є рятунком від пастки, у яку дослідник потрапляє, коли намагається помістити цього поета у крайні полюси «віруючий–безбожник», у які той явно не вписується. З-поміж різноманітних періодизацій світогляду та літературної творчості Івана Франка для вивчення його релігійних поглядів найбільш вартісною мені видається запропонована Євгеном Нахлікком.

Ця періодизація виділяє 4 етапи світоглядної еволюції І. Франка, і саме її я використовую у цій праці. Перший етап – молодечого романтизму, у якому поет традиційно віруючий, а християнська аксіологія відіграє важливу роль як у його літературній творчості, так і у мотивації його вчинків. Він оспівує Святу Русь, у нього багато біблійних мотивів, а главу Греко-Католицької Церкви трактує як

етнарха. Другий етап – це період соціалістичного бунту, де він бунтує проти Бога, Церкви, монархії та традиційного укладу життя. Саме у цей період він заробив собі репутацію атеїста, яка переслідувала його й надалі. Третій період – це період вікової авторевізії, який наступив по смерті Михайла Драгоманова та характеризується пошуком персонального зв'язку з Богом без посередництва духовенства. Свою релігійність та моральність І. Франко в «Моєму Ізмарagdі» протиставляє «фарисейській», антигуманістичній релігійності та моральності церковників. І четвертий період – це період Франкової хвороби, яка відкриває для нього світ духів, що не могло не вплинути на зростання його релігійних роздумів та зміцнення віри в існування Абсолюта і життя після смерті.

У третьому розділі книжки я розглянув коло священників, із якими перетинався, дружив, співпрацював, конфліктував поет. Це найбільш фактологічний розділ цього видання. Я намагався помістити цю взаємодію І. Франка з конкретними священниками у ширший контекст бунту покоління та конкуренції за те, хто ж буде лідером українського національного руху в Галичині – духовенство чи світська інтелігенція. Окремі розділи присвячені взаєминам поета з двома знаковими митрополитами – Сильвестром Сембратовичем та Андреем Шептицьким. Цікаво, що, будучи ще студентом, І. Франко дискутував із тодішнім своїм викладачем С. Сембратовичем про те, що важливіше для руського народу – віра чи народність. Очевидно, хто яку позицію обстоював. Ця дискусія стала прологом до ширшого протистояння між «Отцем Русі», як називали митрополита С. Сембратовича, та «Синоном народа», поклик якого «щастя, праця і свобода» (вірш І. Франка «Декадент»). Митрополит С. Сембратович намагався перешкодити друку І. Франка в часописах, а також не допустити його до викладання у Львівському університеті. Хоча роль митрополита у цьому процесі не була вирішальною. За іншою

Зліва направо: Василь Дорош, Ірина Орлевич, Валентина Прокіп, Ореслава Хомик, Алла Швець, Ігор Медвідь, Емілія Казан, Оксана Вознюк, Олександра Стасюк, Наталія Філоненко, Павло Артимишин

ж траєкторією розвивалися його взаємини з митрополитом А. Шептицьким – від обережного зацікавлення, через дискусію до глибокої взаємоповаги.

Після смерті поета його літературна й інтелектуальна спадщина, а також сама пам'ять про його постать стали символічним капіталом – певним нематеріальним ресурсом як для української нації загалом, так і для певних груп зокрема. Це особливо помітно на прикладі дискусій щодо культу І. Франка, які велися у міжвоєнний період. Різні групи намагалися інструменталізувати питання релігійності поета для власних цілей. Латинники у протистоянні з «восточниками», протестанти у боротьбі з греко-католиками, праві партії у суперечці з лівими партіями. Релігійні погляди у міжвоєнну добу часто були маркерами політичних поглядів. Тому здебільшого представники лівих політичних течій намагалися представити І. Франка матеріалістом, атеїстом та антиклерикалом. Натомість представники правих ідеологічних поглядів намагалися наголосити на тому, що поет був віруючим. В середині правого та лівого крил українського політичного спектру також тривали суперечки щодо того, хто краще розуміє поета та є його спадкоємцями. Доходило навіть до бійок, наприклад під час відкриття пам'ятника І. Франкові на Личаківському цвинтарі у 1933 р. та під час Святочної академії у Нагуєвичах у 1936 р. Ця боротьба за символічний капітал постаті І. Франка описана в останньому розділі цього дослідження.

Отже, попри таку дихотомічну назву та дихотомічну обкладинку, на якій чорнобілий Іван Франко (дизайн обкладинки належить Богдані Мелих, яка використала роботу Теодозія Салія «Ілюстрації до поеми Івана Франка “Страшний суд”»), книжка зовсім не дихотомічна. Навпаки, вона показує еволюцію Франкової релігійності у всій її складності та неординарності. Я намагався не спрощувати контрверзій та прагнув, щоб праця давала більше питань, аніж відповідей, та спонукала до подальших досліджень.